પ્રતાપી પૂર્વજો

સંપાદક—

શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાકર

તંત્રી "જૈન"

આનંદ કાર્યાલય—ભાવનગર.

મુદ્રક
શેઠ દેવચંદ દામજી
આનંદ પ્રેસ—ભાવનગર

કિંમત રૂા. ૧-૮-૦
પાકું પુંઠું ૨-૦-૦
પ્રથમાવૃત્તિ: ૧૯૪૦.

પ્રસ્તાવના

ઇતિહાસ ઘડતો જૈન સંઘ અંગ-બંગ ને મગધમાંથી નીકળી માળવા તરફ વળ્યો, અને ત્યાંથી ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું એ જ જૈન સંઘની બીજી શાખા દક્ષિણ તરફ વિસ્તરી અને ત્યાં ચોલ-પાંડય-હોયસાલ આદિ રાજવીઓની છત્રછાયા મેળવી શ્રમણસંસ્કૃતિનો પ્રભાવ પ્રવર્તાવ્યો.

જે વખતે, એ પ્રમાણે, જૈન સંઘના તપસ્વીઓ સામંતો, શ્રીમંતો, ચક્રવર્તીઓ ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ રચતા હતા તે વખતે સાહિત્ય, શિલ્પ અને કળાના જુદા જુદા સ્વરૂપો, વિવિધ કાવ્યો અને પ્રબંધો દ્વારા એનું આલેખન કરતા આજે પણ એમ કહેવાય છે કે જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્ય અને સાહિત્યમાં આપણા પ્રજાકીય ઇતિહાસના ઘણા સાધનો છુપા રહી ગયા છે, કે જેના સંશોધનથી અનેરો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે. જો કે શિલાલેખો તામ્રપત્રો, સીક્કાઓ અને કાવ્યપ્રશસ્તિઓમાં એ ઇતિહાસસ્રષ્ટાઓના પરાક્રમો થોડેઘણે અંશે જળવાઈ રહ્યા છે, જે મોટે ભાગે વિદ્દ્ભોગ્ય સામગ્રી મનાય છે

સામાન્ય વાચકસમુદાય આગળ એ ચરિત્રો કથારૂપે શૃંખલાબદ્ધ રજૂ કરવાનો અને એ રીતે જૈન ઇતિહાસ કે પ્રબંધ-

સાહિત્યમાં પ્રકાશતા ઐતિહાસિક વીર પુરુષોનો યથાર્થપણે પરિચય કરાવવાનો, અમે 'જૈન' પત્રનાં ભેટ પુસ્તકોદ્વારા પ્રયત્ન આરંભ્યો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં, કાળમર્યાદાની દૃષ્ટિએ આપણી નજીકના જ ઐતિહાસિક પાત્રોનું આલેખન કર્યું છે

જૈન ઇતિહાસના કથાપાત્રો માત્ર જૈન હતા, એમને પોતાની માતૃભૂમિ કે યુગસ્થિતિ સાથે કશો સંબંધ જ નહોતો એમ ન કહી શકાય. જૈન સંઘના સભ્ય હોવા છતાં એમનાં ઔદાર્ય અને સાહસ સૌ કોઇ રાષ્ટ્રપ્રેમીને અભિમાનથી ભરી દે છે. આ બ્રાહ્મણ ને આ જૈન, આ ક્ષત્રિય અને આ વૈશ્ય એવા બધા ભેદો અહીં ભૂલી જવાયા છે. મોટી નદીઓ જેમ પર્વતોમાંથી નીકળે છે, પણ આખરે તો આખા દેશની સંપત્તિ બની રહે છે તેમ આ જૈન નાયકો પણ જૈન સંઘમાં જન્મવા છતાં પોતાના સાહસ અને બળથી સમસ્ત દેશની સંપત્તિ સમા ગણાયા છે.

ઇતિહાસના અવશેષોમાં આવાં ઘણાં માર્ગદર્શક ચરિત્રો ઢંકાયેલા પડયાં છે. ક્રમે ક્રમે એનો ઉદ્ધાર કરવાની અને જૈન સંઘની પાસે એના પુરાતન આદર્શો રજૂ કરવાની અમે ઉમેદ રાખી છે. 'અમે જ શ્રેષ્ઠ હતા અને છીએ—અમે જ એક દિવસે ઇતિહાસને ઘડતા હતા' એવા પ્રકારના મિથ્યાભિમાનથી પ્રેરાઇને નહિ, પણ જૈન સંઘે પણ પ્રભાવશાલી પુરુષો પેદા કર્યાં છે અને એમણે વિશ્વસેવામાં ફૂલ નહિ તો ફૂલપાંખડી ધરી છે, અને એમના વારસદારો માટે એ જ કર્ત્તવ્યપંથ છે એમ બતાવવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશ કેટલે અંશે સિદ્ધ થયો છે તેનો નિતાર અમે અમારા વાચકોની મુનસફી ઉપર જ છોડી દઇએ છીએ.

દેવચંદ

બજારોનો બેતાજ બાદશાહ.

"આવતી કાલના ભાવ પ્રેમચંદ રાયચંદ જાણે"

(મુંબઇના વેપારીઓના પત્રની રૂખ ઉપરથી)

ચાલતી સદીની આ વાત છે. વિ. સ. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧ મા વેપારીઓ આડતીયાને પત્ર લખતા તેમા તે દિવસના ચાલતા ભાવ જણાવીને પછી બજાર રૂખ માટે લખતા કે 'આવતી કાલના ભાવ પ્રેમચદ રાયચદ જાણે'

આજે જ્યા ભલભલા કોટ્યાધિપતિઓ એકઠ્ઠ્યુ માલ કરીને-ખેલા કરીને પણ બજાર ઉપર કાબૂ મેળવી શકતા નથી, આજે અમેરિકા જેવી વિરાટ અને સમૃદ્ધ રાજસત્તા પણ વાવણી ઉપર અંકુશ અને તૈયાર માલને સોનની હુંફ આપવા છતા બજાર ઉપર વિજય મેળવી શકેલ નથી તે નજરે જોતા હોઇએ ત્યારે આવતી કાલના ભાવ એક સુરતી વાણીયાની જીભે અંકાવાની વાત જ પહેલી તકે સાભળનારને અસભવિત લાગે, છતા તે વાત તદ્દન સાચી અને અતિશયોક્તિ વિનાની છે.

હિંદ ઉપર કુદરતની કૃપા હોવાથી જમીનમાથી નવનિધિ નીપજતું, જેથી ઉદરનિર્વાહ માટે અન્ન અને શરીર ઢાકવાને વસ્ત્ર મેળવી લેવામા હિંદ સ્વાવલબી હતુ પશુધનની પણ બરકત હતી

ગામોગામ ખેતર ને વાડી, આડ ને વાડ, ચરખા ને સાળના સાધનમાં સંતોષ હતો.

ઓગણીસમી સદી સુધી નહોતી તાર, ટેલીફોનની સાઠમારી, નહોતી રેલ, વિમાનની દોડાદોડી કે નહોતો યંત્રવાદનો ઉન્માદ. હુન્નર હાથનો હતો. કપાસને પીલવા ગામોગામ આડ મંડાય, સુતર માટે ઘરેઘરે રેંટીયા ચાલે ને હાથની સાળે ઢગલાબંધ કાપડ તૈયાર થાય. હાથકારીગરીની કલા એટલી આગળ વધેલી કે વાંસની નળીમાં મલમલનો આખો તાકો સમાઇ શકે તેવું મુલાયમ ને બારીક કાપડ પણ બનતું. કહે છે કે તે કાપડ ઈંગ્લાંડની સામ્રાજ્ઞી મહારાણી વિકટોરીયાએ વાપરેલું ને તેની મુકતકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. આ રીતે રૂ, ઉન અને રેશમના કાપડની પેદાશ એટલી થતી કે જે દેશને પહોંચી વળવા ઉપરાંત પરદેશ પણ જતું, તેમજ રસાયણ, ખનીજ વગેરે લઇને હિંદના વહાણો પરદેશ વેચી આવતાં.

હિંદની આબાદી ને બરકતે પરદેશનું ધ્યાન ખેંચતાં ટોપી-વાલા (વલંદા–પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજો વિગેરે પાશ્ચિમાત્ય વેપારીઓ) ખરીદી માટે હિંદમાં આવવા લાગ્યા અને વેપારી કુંપનીઓ ઊભી કરીને પેઢીઓ (કોઠીઓ) ઉઘાડી રહ્યા.

પરદેશમાંથી સોળમા સૈકામાં પહેલા પોર્ટુગીઝ વેપારીઓ આવ્યા. તેમણે દીવ–દમણ–ગોવા–મુંબઇ વગેરે દરીયાકાંઠાના ગામોમાં પોતાની કોઠી નાખીને માલની લે–વેચ કરવા લાગ્યા હતા. આ પ્રસંગે મુંબઇના ટાપુ ઉપર થોડા ખારવા અને મછીમારોના ઝુંપડાં હતાં. સં. ૧૭૧૭માં પોર્ટુગીઝોએ મુંબઇનો ટાપુ ઈંગ્લાંડના રાજા ચાર્લ્સ બીજાને દાયજામાં આપ્યો હતો.

આ અરસામાં કમનસીબે હિંદના રાજ–રજવાડામાં જર,

જમીન ને જોરુના બ્હાને અંદરોઅંદર અથડામણો થવા લાગી એ આતરક્લેશનો લાભ લઇને ટોપીવાળા પોતાની સત્તા જમાવવા લાગ્યા ને ધીમે ધીમે વેપારી મટી સત્તાધીશનુ સ્થાન પ્રાપ્ત થતા ઇગ્લાડની હિંદમા વેપાર કરતી કુપનીએ પોતાની હકુમત-સત્તા જમાવીને "કુપની સરકાર"ના નામે હિંદમા રાજઅમલ શરૂ કર્યો.

મુબઇનું બારૂ તરતુ બદર હોવાથી કુપની સરકારને તેનો ભોગવટો કરવાની ઇચ્છા થઇ અને વાર્ષિક સો રૂપીયાના ભાડાથી ઇગ્લાડના રાજા પાસે તેણે તે ટાપુ ભાડે લીધો-પટો કરાવ્યો પરતુ તેના પાસેથી જજીરાના હબસી સરદારે હુમલો કરી મુબઇનો ટાપુ પડાવી લીધો જો કે લાંબે વખતે તે ટાપુ કુપની સરકારના કબજામા આવી શકયો પરતુ તેની ગડમથલમા કુપની સરકારને તેનો ભોગવટો કરવાનો લાભ મળ્યો નહિ.

આ સ્થિતિમા કુપની સરકારનુ ગુજરાતનુ પાયતખ્ત (કોઠી) સુરતમાં હતુ. તે વખતે સુરતમા રાયચદ દીપચદ લાકડાનો વેપાર કરતા સુરતના પડખામા મોનગઢ-વીયારાના વિશાળ જંગલો હોવાથી ત્યાંનુ લાકડુ સુરતમા ઠલવાતુ અને તે વખતે સુરત, ગુજરાતનું ધીકતું બંદર હોવાથી કચ્છ-કાઠિયાવાડ ને કોચીન સુધી જ નહિ પણ અફઘાનિસ્તાન [મકા], અરબસ્તાન, જાવા, તુર્કસ્તાન, જગબાર ને બ્રહ્મદેશના દૂર દેશાંતરો સાથે સફરી વહાણોનો અવર-જવર ચાલુ રહેતા એટલે માલના નીકાશની પણ ત્યાથી સાનુ-કૂળતા હતી

સુરતની આસપાસનો ફળદ્રૂપ પ્રદેશ, રેશમ, જીક, સોના-રૂપાના પતરા-તારની બનાવટ, તથા રેશમી અને સુતરાઉ વણાટકામ, ગ્રાટ-કામ વગેરે હુન્નર-ઉદ્યોગ તેમજ અરબસ્તાન વગેરે દેશોમાથી આયાત

થતા મોતી, માણેક, તેજમતુરી અને વિવિધ માલના અવરજવરથી ખીલી ઊઠેલું સુરત તે પ્રસંગે સોનારી સુરત કહેવાતું હતું.

વીસમી સદીની શરૂઆતમાં હિંદના લોકો કુંપની સરકાર સામે ઉન્માદે ચડવાથી ઈંગ્લાંડના રાજાએ (સામ્રાજ્ઞી મહારાણી વિક્ટોરીયા) હિંદનો વહીવટ હાથમાં લીધો. અને તેમણે પ્રજાને અભયવચન આપવાથી દેશમાં શાંતિ પથરાણી.

તેમણે પશ્ચિમ હિંદની રાજધાની માટે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનું સંધિસ્થાન મુંબઈનો ટાપુ પસંદ કર્યો. અને સુરતથી રાજધાની ફેરવીને ત્યાં થાણું નાખ્યું.

સુરત કરતાં મુંબઈનો ટાપુ હિંદીમહાસાગરના અવરજવર માટે વિશેષ અનુકૂલ [તરતા બંદર જેવો] હતો. તેમાં રાજરિયાસતના કેમ્પ નખાવાથી એ થોડા ઝુંપડાવાળા ટાપુનો ઉત્કર્ષ શરૂ થયો અને ભૂમિની પ્રભાવિકતા ખીલી ઊઠતાં તેના તરફ આસપાસના, દૂરના અને પરદેશના વેપારીઓનું આકર્ષણ થયું હોય તેમ જોતજોતામાં વસવાટ અને વેપાર ખીલવા લાગ્યો. શ્રીમંતોને અહીંથી દેશ–પરદેશ સાથે પેટભરીને વેપાર ખેડવાને અનુકૂલતા મળવા લાગી તેમ ગરીબોને જીવનનિર્વાહ માટે નોકરી–કામગીરી મળી રહેવાથી મુંબઈ શહેર ગરીબો અને તવંગર સૌનું આશ્રયસ્થાન થઈ પડયું.

સુરતને રાજધાનીનો લાભ જતાં વેપાર–વણજ પણ મુંબઈ તરફ ધસડાવા લાગ્યો. વહાણોનો અવરજવર ઘટી જતાં લાકડાનો ઉપાડ પણ ઘટયો એટલે રાયચંદ શેઠનું મન મુંબઈ તરફ આકર્ષાયું.

તેમને ઘરે સંવત ૧૮૮૭ માં પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. ' પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી જણાય ' તેમ તેના પુત્ર પ્રેમચંદની

ઉગમણુ પ્રભાવિક હતી, અને તેમના માતુશ્રી રાજમાઈએ તેમનામા આદર્શ સંસ્કાર રેડ્યા હતા

મુબઈમાં જેમ ધધો કે નોકરીની જેને જે જોઈએ તે સગવડ મળી રહેતી હતી, તેમ જ અભ્યાસમા આગળ વધવા ઉચ્ચ શિક્ષણાલયો ખુલ્યા હતા તે બધી અનુકૂળતા જોઈને રાયચદ શેઠે સુરતનો ધધો સકેલી સહકુટુમ મુબઇ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં પહોચતાં શેઠ રતનચદ લાલાની માતબર પેઢીમા રાયચદ શેઠને મુનીમગીરી મળી ને પ્રેમચદને શિક્ષણમા આગળ વધવાને તક સાપડી.

બ્રીટીશ રાજનીતિમા વેપારની ખીલવણીનું ધ્યેય હોઇને તેના વિકાસ માટે દેશભરમા ટપાલખાનાની યોજના થઇ ગઇ હતી, તેમ જ દેશવ્યાપક ચલણનું એકીકરણ કરી સરકારી ટંકશાળદ્વારા 'કલદાર' નાણુ ચાલુ થયુ હતુ તેમ જ પશ્ચિમના વેપારીઓની ઓરીમો (પેઢીઓ) વધતા કોલાબાને કિનારે વિલાયતી વેપારીઓનુ નગર વસી ગયુ

શેઠ રતનચદની પેઢી શરાફી અને વહીવાતીનુ કામ કરતી. આ કામ રાયચંદ શેઠે સભાળી લીધુ. શેઠ રતનચદનો ભાર આ રીતે ઓછો થતા તેનો કોટમા પગરવ વધ્યો, અને ત્યાની ધધાની કોઠીઓમા માથુ મારવાની જિજ્ઞાસા જાગૃત થઇ

ભાઇ પ્રેમચંદ અંગ્રેજી અભ્યાસમા આગળ વધ્યે જતા હતા. તેઓ વખતોવખત રતનચદ શેઠની પેઢીએ તેમના પિતા રાયચદ પાસે આવતા જતા અને વેપાર-ધધાની વાતોમા રસ લેતા. પ્રેમચદની સમજણભરી વાતો અને કામકાજમા ખત જોઇ રતનચદ શેઠનુ તેના તરફ ખેંચાણ વધવા લાગ્યું અને પ્રેમચદ

અંગ્રેજી ભણેલ હોવાથી તેને દુકાનમાં જોડવામાં આવે તો કોટની પેઢીઓ સાથે કામકાજની સગવડ રહે તેવી ઇચ્છા તેમણે મુનીમ રાયચંદ શેઠ પાસે વ્યક્ત કરી.

ભાઈ પ્રેમચંદનું દિલ ધંધા તરફ વળવા લાગ્યું હતું તેમાં આ તક મળતાં શેઠની વાતને રાયચંદ શેઠે વધાવી લીધી ને પિતા-પુત્ર બંનેએ રસપૂર્વક કોટની પેઢીઓ સાથે સંબંધ વધારતાં, પ્રેમચંદ બેંકોના નીકટ પરિચયમાં આવવાથી ઓફીસોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા જામવા લાગી.

શેઠ રતનચંદ અને રાયચંદ વચ્ચે ભાઇચારો એટલો બધો વધી ગયો હતો કે તેઓ ધંધા ઉપરાંત ઘરપરીયાણુ પણ એક દિલથી કરતા. ભાઇ પ્રેમચંદે ટૂંક વખતમાં પેઢીની વધારેલી પ્રતિષ્ઠા અને લાગ-વગથી ખુશી થઇ રતનચંદ શેઠે પેઢીની લગામ પ્રેમચંદને સોંપીને પોતે નિવૃત થવાની ઈચ્છા રાયચંદ પાસે વ્યક્ત કરી. રાયચંદ શેઠને તો પોતાના પુત્રનો ઉત્કર્ષ વધતો જોઇ હર્ષથી હૃદય ઉભરાય તે સ્વાભાવિક હતું. તેમણે શેઠની આ વાત વધાવી લીધી ને પ્રેમચંદે પોતાના નામથી વહીવટ શરૂ કર્યો.

બડભાગી પ્રેમચંદને દલાલીના કામને અંગે ઓફીસોમાં અને બેંકોમાં સારો પરિચય થયો હતો, તેથી દલાલીનું કામ શરૂ રાખવા ઉપરાંત અંગત જોખમે હુંડીઓ ખરીદવા–વેચવાનું તેમણે શરૂ કર્યું અને આગળ વધીને બેંકોના શેરોનું પણ રૂખ જોઇને લેવાણ–વેચાણ કરવા લાગ્યા.

'રૂ' એ બજારનો રાજા ગણાય છે. હિંદમાં રૂનું ઉત્પન્ન વધવા લાગ્યું હતું અને તેનો પરદેશના બજારોમાં પગપેસારો થવા માંડ્યો હતો તે જોઇને પ્રેમચંદે રૂના ધંધામાં પણ ઝંપલાવ્યું.

પ્રેમચંદને જેમ વેપારમાં આગળ વધવાનો ઉત્સાહ હતો તેમ વેપારની ખીલવણી માટે ધૈર્ય અને જાતે કામ કરવાની ખંત હતી

મુંબઇ વેપારી મથક થઈ પડવાથી રૂઉનો જથ્થો તેના ઉત્પન્ન ક્ષેત્રોમાંથી મુંબઇના બારે ખેંચાઇ આવતો અને તેનો તાત્કાલિક ઉપાડ પણ થઇ જતો આ પ્રમાણે રૂઉ ખરીદનાર દેશી-પરદેશી પેઢીઓને ઘરેબેઠા જોઇતું રૂ મળી રહેતું તેથી સંતોષ માનતા હતા જ્યારે પ્રેમચંદે આગળ વધી રૂઉના પાકવાળા મૂળ મથકોમાં ખરીદી માટે પેઢીઓ ખોલવા અગર આડતીયા રોકીને મનમાન્યો માલ મેળવવા અને પરદેશી પેઢીઓને માલ પૂરો પાડવાને સગવડ વધારી

હિંદ માટે આ નવી સૃષ્ટિ મંડાવાનો ઉષાકાળ હતો યુરોપ-પશ્ચિમમાં યંત્રયુગનો જન્મ થઇ ચૂકયો હતો કાપડ માટે રૂઉ કાતવા અને વણાટ માટે યાંત્રિક સંચા સાંચાવાળી મિલોના મંડાણ થવા લાગ્યા હતા, જ્યારે આ મિલોના ખોરાક માટે જોઇતુ રૂઉ ઉત્પન્ન કરવાને ત્યાં જમીનમાં રસ-કસ કે કુદરતની કૃપા ન હોવાથી કારખાના માટે જોઇતુ રૂઉ મેળવવાને અમેરિકા તથા હિંદુસ્તાન ઉપર આધાર હતો.

જોગાનુજોગ જે વખતે પ્રેમચંદે રૂઉના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું અને રૂઉના ઉત્પન્ન ક્ષેત્રોમાં ભરૂચ-ગુજરાત-કાઠિયાવાડ અને વરાડ-ખાનદેશમાં એજન્સીઓની યોજના કરી તે અરસામાં અમેરિકામાં આંતરવિગ્રહના શ્રીગણેશ મંડાવાથી ત્યાંના ખેડુતોને હથિયાર સજવાનો વખત આવ્યો આ રીતે માનચેસ્ટરની મિલોને જોઇતું રૂઉ પૂરુ પાડવાને અમેરિકાના દ્વાર બંધ થવાથી લેંકેશાયર-લીવરપુરના રૂઉના વેપારીનું લક્ષ હિંદ તરફ ખેંચાયું આ વખતે મુંબઇમાં લીવરપુરને રૂઉ પૂરુ પાડવાનું કામ મેસર્સ રીચી સ્ટુઅર્ટ એન્ડ કું૦ ની પેઢી કરતી.

તેણે રૂઉના દલાલ પ્રેમચંદની તૈયાર રૂઉ પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા અને કાર્યદક્ષતા જોઇને તેમને પેઢીની દલાલીનું કામ સુપ્રત કર્યું. આવા સંયોગથી હિંદના રૂઉની માંગ વધવાથી બજારમાં ભરતીનો જુવાળ ચઢવા લાગ્યો, અને જેમ જેમ લેંકેશાયર–લીવરપુલના બજારમાં અમેરીકન રૂઉની આયાત અશક્ય થવા લાગી તેમ તેમ હિંદી રૂની માંગ એકધારી વધવા લાગી.

રૂઉ એ હિંદના બજારનો રાજા ગણાય છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યું. રૂઉના વિક્રયથી પશ્ચિમમાંથી હિંદના કિનારે નાણાના ગંજ ખડકાવા લાગ્યા. "લાવ ખાઉં" ની લેવાળીથી રૂનો બજાર ઉછાળે ચડવા લાગ્યો અને દુષ્કાળમાં ખોરી જાર પણ ખપી જાય તેમ છેક ગાદલામાં ભરાએલા જૂના જાડા કચરા રૂઉ પણ આંખ વીંચીને ઉપડવા લાગ્યું. હિંગ મરચાનો વેપારી હો કે શાક વેચતો બકાલી હો સૌ થોડો ઘણો પણ રૂઉના વેપારમાં રસ લેવા લાગ્યા. નાનું ગામડું કે એકલડોકલ ઝુંપડી સુધી પણ રૂઉ બજારનો રાજઅમલ પહોંચી ગયો. એટલું છતાં તૈયારને ન પહોંચી શકાવાથી વાયદાનો વેપાર ચાલ્યો ને લીધા–દીધાના સનેપાતનો પાયો નંખાયો.

રૂઉ રાજાની બોલ–બાલા બોલાતાં નાણાંની છોળો ચાલી. ખેડૂત અને મજૂરો પણ સોના ચાંદીના ઘાટ ઘડાવા લાગ્યા. બેંકો ખોલાવા લાગી અને અવનવી કંપનીઓ ઊભી થતાં તેના શેરોની લે–વેચના માર્કેટો ખુલ્યાં.

દરેક બજારોમાં વેપારના રસીયા પ્રેમચંદની બુદ્ધિ–શક્તિ તરી આવવા લાગી. રૂઉના તૈયાર અને વાયદા બજાર તેમણે હાથ કરવા ઉપરાંત કોમર્સીઅલ બેંક અને મરકનટાઇલ બેંકના શેરો લીધા અને અનુક્રમે તેમણે શેરબજારમાં પણ પગપેસારો કરી દીધો.

મુબઈમા તે વખતે સર જમશેદજી જીજીભાઇ, શેઠ બહેરામજી હોરમજી કામા, મી. રૂસ્તમજી જમશેદજી, શ્રીમાન ખટાઉ મકનજી, શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ, શ્રી કરશનદાસ માધવજી, શેઠ નસરવાનજી આર તાતા મી. મહેરબાન ભાવનગરી, શ્રી ભીમજી ગિરધર વગેરે વેપારીઓ આગળ પડતા હતા. આવી સમર્થ વેપારી આલમમા શેઠ પ્રેમચદનું શ્રેષ્ઠત્વ તરી આવવાથી સં ૧૯૧૯ મા રૂ. બસોના પચાસ હજાર શેર(પચાસ લાખ)ની થાપણ ધરાવતી તે વખતની અગ્રગણ્ય " એશીયાટીક બેન્કીંગ કોરપોરેશન "મા તેઓ દિવાન નીમાયા.

શ્રીમાન પ્રેમચદના હાથમા બેકીંગ કોરપોરેશનનો વહીવટ આવતા તેના શેરોની માગ વધવા લાગી અને જેમ ભાગ્યશાળીને પગલે નિધાન હોય તેમ પ્રેમચંદની કાર્યદક્ષતાથી તેના શેરના પ્રીમીયમ બોલાતા એક જ વર્ષમા બેકીંગ કોર્પોરેશનની મૂડી એક કરોડ ને ચાર લાખની અકાણી

લક્ષ્મી એવી ચપળ છે કે નાણા વિના જેમ નર નીમાણા લાગે તેમ નાણા મળવા પછી તેને સાચવવાની ચિતા કરાવે. તેને ઠરી ઠામ રહેવુ ગમે નહિ રૂના પ્રતાપે જેમ જેમ નાણાની છોળો ઉછળવા લાગી તેમ તેમ તેમને ઠેકાણે પાડવાને ' શેર બજાર 'ની જમાવટ થઇ દિવસ ઊગ્યે શેરો કાઢીને નવી નવી કુપનીઓ-બેકો ઉઘડવા લાગી

આ બન્ને બજારમા પ્રેમચંદનુ રાજ હતુ રૂની આવક-ભરતી અને નીકાશના ક્ષેત્રમા તેનુ સામ્રાજ્ય હોવાથી આવતી કાલના ભાવ પ્રેમચદ રાયચંદની ઇચ્છાએ નક્કી થવા લાગ્યા હતા અને બીજી તરફથી જે કુપનીમા પ્રેમચદ હોય તેના શેરના ભાવ કુદકે ને ભુસકે વધવા માડના ને જોતજોતામા તે શેરો ઉપડી જતા. પ્રેમચદ શેઠ

જાણે નાણાના મે વરસાવનારા જાદુગર હોય તેમ તેના નામ પાછળ શ્રીમંતો, સ્નેહીઓ અને સંબંધીઓ નાણાના ઢગલા કરવાને પાછું વાળી જોતા નહિ.

'એશીયાટીક બેંકીંગ કોરપોરેશન'ની જાહોજલાલીનો યશ પ્રેમચંદ શેઠ જીતી ગયા. ખરું કહીએ તો તેમની આ યશભાગી કાર્યદક્ષતાથી તેઓ બેંકના દલાલ છતાં ધણી–રણી થઇ પડતાં તેની ગણના લાખોથી વધીને કોટ્યાધિપતિમાં થવા લાગી.

"બેંક ઓફ બોમ્બે"એ સં. ૧૯૨૦ માં પોતાનું સુકાન આ ગામઠી બેંકર પ્રેમચંદને સોંપ્યું. ને જાણે તેમના હાથમાં ચમત્કાર હોય તેમ એક વર્ષમાં 'બેંક ઓફ બોમ્બે'ના રૂ. ૫૦૦ ના શેરનો ભાવ રૂ. ૨૮૫૦ બોલાયો. આ રીતે જનતાની થાપણ દિવસ ઊગ્યે દોઢી ને બે મહિને બમણી અંકાતાં બેંકોની મૂડી લાખોમાંથી કરોડોની ગણત્રીએ ચડતાં પ્રભાવિક પ્રેમચંદ શેઠની બોલબાલા બોલાવા લાગી.

'બેંક ઓફ બોમ્બે'ના તે વર્ષના રિપોર્ટમાં લખાયું કે "દલાલ પ્રેમચંદના અનુપમ સહકારથી આ બેંક તેની જ બની ગઇ છે" એટલું જ નહિ પણ બેંકના ટ્રેઝરી ઓફીસર મી. બ્લેર તેમના ઉપર આફ્રીન થઇ ગયા. પ્રેમચંદ શેઠની જીભાન ઉપર તેમની અંગત લોન કે એડવાન્સ જોઇએ તેમ મળવા ઉપરાંત તેમના સ્નેહી–સંબંધીને પણ પ્રેમચંદ શેઠની જીભ ઉપર અંગઉધાર ધીરધાર થવા લાગી અને પ્રેમચંદ શેઠ વગર પૂછયે કોઇને કંઇ અપાવી શકે તે માટે મી. બ્લેરે તે બેંકની કોરી ચેક બુક તેને સુપ્રત કરી દીધી.

શ્રી પ્રેમચંદ શેઠ જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ તેમની લાગવગ અને સંબંધ દૂર દેશાવરમાં પણ વધવા લાગ્યો.

મુબઇમા ચાલતી યુરોપની કોટ્યાધિપતિ કું. એના સચાલકો સર જ્યોર્જ બર્ડવુડ, મી માર્કલ સ્કોટન વગેરે તેમનુ પ્રતિભાશાળી મિત્ર મડળ હતુ

મુબઇમા જેમજેમ વેપાર વધવા લાગ્યો તેમતેમ પેઢીઓ અને કારખાના, મિલો અને મજૂરોની ભરતી થવા લાગી એટલે તેના વસવાટ અને આરામસ્થળો–વાડીવજીફા માટે મુબઇની ભૂમિ સાકડી પડવા લાગી એક વખત પૈસે વાર મળતી જમીનના ભાવો રૂપિયાના હિસાબે ઉપજવા લાગ્યા, અને કોટ્યાધિપતિના બગલાઓ માટે જમીનની ખેચ જણાવવા લાગી. જમીનની આ ભૂખ ભાગવાને પ્રેમચદના મિત્રમડલે મળી મુબઇનો બેકબેનો દરીયો પૂરીને ત્યા જલમાથી સ્થળ–મેદાન ઉપજાવવા અને તેના વેચાણમાથી કરોડોનુ ઉત્પન્ન કરવાની યોજના તૈયાર કરી

કોટ્યાધિપતિઓના હવામહેલ બાધવાના સ્થળ–સર્જનની આ યોજનાને અમલી બનાવવા 'બેકબે' કુ ઊભી થઇ, ને તેની લગામ પ્રેમચદ શેઠના હાથમા મુકાતા તેના રૂા પાચ હજારના શેર તડામાર ઉપડી ગયા ભરતીમાં ભરતી જોવાય તેમ દરીયો પુરાઇને ત્યા મહેલો ચણાઇ જવા લાગ્યા હોય તેવા જનતાને સ્વપ્ના આવવા લાગ્યાં ને આ સોનાની કુકડીને સઘરી લેવાને બેકબેના શેરની માગણી અસાધારણ વધી જતા પાચ હજારના શેરના પચાસ હજાર ઉપજવા લાગ્યા. પ્રેમચદ શેઠે મુહૂર્તમાં આ કુપનીના ચારસો શેરનો સઘરો કરી રાખ્યો હતો તે આ તકનો લાભ લઇ બજારમા કાઢતા જોતજોતામા તેમાથી નેવુ લાખનો નફો બાધી લીધો

પ્રેમચદ જેમ બેંક દલાલ હતા તેમ બેક શરાફ પણ હતા. બેકબેના નફાની લગભગ એક કરોડની રકમ તેમણે એકજ કલમે

" એસીઆટીક બેંક "માં જમા કરાવેલી. મુંબઇમાં તે વખતે ખુલેલી લગભગ પોણોસો બેંકમાં તેમની લાગવગ અને પ્રતિષ્ઠા હતી. તેઓ ધારે ત્યારે ગમે તે બેંકમાંથી ગમે તેટલી રકમની વગર રોકટોક ક્રેડીટ ઉપર લે–મૂક કરી શકતા. બેંકો અને નાણા બજારમાં તેમની આંટ એટલી જામી હતી કે તેમની જીભે પાણીમાં પત્થર તરે તેમ સામાન્ય માણસના વળ ઉતરી જતા અને તેમની ઇતરાજી થતાં ભલભલાને બેઘડી થંભી જવું પડતું.

પ્રેમચંદ શેઠનો ભાગ્ય–રવિ અત્યારે મધ્યાહ્ને હતો. દેશમાં અને પરદેશમાં તેની કાર્યદક્ષતાએ ભલભલાને આંજી દીધા હતા. મુંબઇના ટાપુમાં ત્રીશેક વર્ષનો એક સુરતી વાણીયો બજારના ભાવી ઉપર કાબૂ ધરાવે છે તેવી વાત સામ્રાજ્ઞી મહારાણી વિક્ટોરીયાને કાને આવતાં તેમને પણ આશ્ચર્ય થયું. કહેવાય છે કે તેમને પ્રેમચંદને નજરે જોવાની ભાવના થઇ હતી, પરંતુ તે વખતના રૂઉ અને શેર બજારના બેતાજ બાદશાહને ધંધાની ધમાલમાં તે જાણવા-જવાને અવકાશ નહોતો.

પ્રેમચંદ શેઠની સાદાઈ અમીરી અને ફકીરીમાં એક સરખી જ રહેલી. સુરતી ચાળનું કેડીયું ને પારસી ઘાટની સુરતી પાઘડી એ તેમનો હંમેશનો પહેરવેશ. ભાયખાળા લવલેનમાં તેમનો રહેણાક હતો. આરોગ્યની દષ્ટિએ ફરતી બાગાયાત ને ખેતી–વાડીની વચમાં સાદો બંગલો એ તેનું નિવાસસ્થાન, જેને લોકો 'પ્રેમોદ્યાન 'ના નામે ઓળખતા. ગાદી તકીયાની સાદી બેઠક અને પોતાની પેઢીએ જવાની જરૂર પડયે ઉપયોગી થઇ શકે તે માટે વાહનમાં ડમણીયું રાખતા. સવારમાં વેલા ઉઠીને નિત્ય નિયમ અને બાજુના મોતીશા શેઠના દેરાસર સેવા–પૂજા કરી–જમી પરવારીને દસ વાગ્યે વાડીના દરવાજા પાસે આવે ત્યારે ત્યાં અપંગ આશ્રિતો ઊભા જ

હોય બહાર નીકળતી વખતે રૂપીયા અને પરચુરણથી પ્રેમચંદ શેઠે કેડીયાનો ખીસો ભરી રાખેલ જ હોય ઘરેથી નીકળતાં દરવાજે ઉભેલા ભિક્ષુકોને છૂટે હાથે પૈસા વેરતા વેરતા તે ડમણી-યામા પગ મૂકતા ને ચંપાગલીની પોતાની પેઢીએ જઈ બજાર રૂખ-વરધી-વછીયાતી અને અનેક સબંધીઓની આડ-ઓપટીની અરજ હેવાલ સાંભળી કોટમા પહોંચી જતા ને પગપાળા દરેક એંઠોમા ફરી વળતા

નિરાશાવાદ કે આળસ તેમની ડીક્ષનેરીમાં નહોતા 'અનુકંપા' એ તેમનો સ્વભાવજન્ય ગુણ હતો. તેમની પાસે આશાભર્યો આવનાર ખાલી હાથે પાછો ન જતો ગુપ્ત દાન અને જાહેર સખાવતમા તેમનુ દિલ દિલાવર હતુ ખાનદેશ-ગુજરાત કે કાઠિયાવાડના ધોલેરા, ઘોઘા જેવા સ્થળોમાં જ્યા તેમનો આડત-સબંધ હતો ત્યાં પાંજરાપોળ કે ધર્મશાળા અને કૂવા, અવેડા કે પારેવાની છત્રી જેવા કંઈ ને કંઈ સ્મરણચિહ્નો બંધાવેલા

તેમની સખાવતનો પ્રવાહ કેળવણીના ક્ષેત્રોમા અને જાહેર બાંધકામો પાછળ વધારે પ્રમાણમા વહેલ જોવાય છે તેઓ છૂટે હાથે વાપરી શકતા પરંતુ વાપરવાનુ સ્થળ પસંદ કરવાનો દોર તેમના મિત્રમંડળના હાથમા હોય તેમ તેમના અંગ્રેજ મિત્રોની પ્રેરણા-દોરવણી તેમાં મુખ્યત્વે તરી આવે છે તેઓ તો જેમ વાત વાતમા લાખો ગળી શકતા હતા, તેમ ક્ષણ માત્રમાં લાખો આપી શકતા. મુંબઈના ગવર્નરના નેતૃત્વ નીચે મુંબઈમા યુની-વર્સીટીના વિકાસ માટે મેળાવડો થયો ત્યારે યુનીવર્સીટી ફંડમા કંઈક આપવાને પ્રેમચંદ શેઠ પાસે માગણી કરતા તેમણે ચાર લાખ રૂપીયાનો ચેક તેમના હાથમા મૂક્યો તેના વપરાસ કે વ્યવસ્થાની પૂછપરછ કર્યા વિના અને પોતાનુ નામસ્મરણ કે તેવી

બીજી કોઇ જાતની હક્ક-હકુમતની દખલ કે હક્કની અપેક્ષા વિના સહેજ ઇસારો થતાં ચાર લાખની બાદશાહી રકમ અલિપ્ત ભાવે આપીને ચાલી નીકળેલા પ્રેમચંદ શેઠ માટે ઇલાકાના હાકેમને ઊંડી અસર થઇ. ને તે રકમની યાદગાર વ્યવસ્થા માટે તેમણે જાતિદેખરેખ નીચે મંત્રણા કરીને મુંબઇ-કોટના લતામાં રૂ. બે લાખના ખર્ચે આકાશ સાથે વાતો કરતો કીર્તિસ્તંભ (ટાવર) ઊભો કરી તેના સાથે પ્રેમચંદ શેઠનાં માતુશ્રી રાજબાઇનું નામ જોડયું જે **"રાજબાઇ ટાવર"**ના નામથી અત્યારે પણ ઊભો છે. તેમજ બાકીની રકમ (રૂ. બે લાખ) મુંબઇની યુનીવરસીટીની લાયબ્રેરીમાં આપી તેના સાથે પ્રેમચંદ રાયચંદનું નામ જોડવામાં આવ્યું. આ સખાવતે હિંદના ઘણા શિક્ષણક્ષેત્રોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જુદી જુદી સેનેટો અને સંસ્થાઓ તરફથી પ્રેમચંદ શેઠને માગણી થવા લાગી કે જે કોઇને તેમણે નિરાશ થઇને પાછા કાઢયા નહોતા.

કલકત્તા યુનીવરસીટીને પણ તેમણે બે લાખ રૂ. આપ્યા કે જેના વ્યાજમાંથી કલકત્તા યુનીવરસીટીના પાંચ ગ્રેજ્યુએટને શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ સ્કોલર અને ફેલો તરીકે કાયમી ઉત્તેજન અપાય છે. કહેવાય છે કે સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા રત્નો પકાવવાનો યશ આ ફેલોશીપ ખાટી ગઇ હતી.

તેઓ પોતાના વતન સુરતને પણ નથી ભૂલ્યા. ત્યાંની રાયચંદ દીપચંદ કન્યાશાળા, ધર્મશાળા, જિનાલય વગેરે તેમનાં યાદગાર સેવાસ્થાનો ઉપરાંત સુરતની વિકટોરીયા ગાર્ડન (પબ્લીક બાગ) જેવા સાર્વજનિક કાર્યોમાં પણ તેમની નિર્ભેદ સહાય તરી આવે છે.

તેઓ એક વખત અમદાવાદ આવ્યા. આ વખતે ફારબસ સાહેબે ગુજરાતી ભાષાના ઘડતર અને પ્રચાર માટે ગુજરાત વની-

કયુલર સોસાયટી શરૂ કરી હતી, તથા શિક્ષકોને શિક્ષણ સરકાર આપવાને ટ્રેનીંગ કોલેજ ખોલવામા આવી હતી. સાહિત્યપ્રચારની આ બન્ને સસ્થાને પોષણ આપવાની માગણી થઈ અને તુર્ત પ્રેમચદ શેઠે ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટીનો પાયો પાકો કરવાને તેને જમીન અપાવી મકાન બાધવામા રૂા ત્રીશ હજાર અને ટ્રેનીંગ કોલેજ માટે રૂા વીશ હજાર આપ્યા ત્યાના કલેકટરે આ સખાવતી પુરુષ ની પ્રશંસા કરી અને એ શિક્ષણ મસ્થાને શેઠ પ્રેમચંદ રાયચદ ટ્રેનીંગ કોલેજના નામથી વિભુષિત કરવામા આવી. આ ઉપરાત ભરૂચમા લાયબ્રેરી અને મુબઇ, અમદાવાદ વગેરે જે જે ક્ષેત્રામાં તે વખતે શિક્ષણ સસ્થાઓ ઊભી થતી તે શેઠ પ્રેમચદ રાયચદ પાસે માગણી કરતા પાચ દશ હજારના ચેક વિના પાછા ફરતા નહિ

ગરીબો પ્રત્યે અનુકપા દાનમા પણ તેઓનો ફાળો સારો નોધાયો છે તેમ બેગાલ સાઇકલોન–રીલીફ ફડમા રૂા પચીસ હજાર તેમજ ગુજરાતને આ પ્રસગે રીલીફ ફડમા મોકલાવેલ મદદથી જોવાય છે.

શેઠ પ્રેમચદનો દાનપ્રવાહ આ રીતે અગ્રેજ મિત્રોની પ્રેરણા અનુસાર દેશભરમા વહેવા ઉપરાત તેમના મિત્ર મી માર્કસ સ્કોટે સ ૧૯૨૦મા મુબઇથી પોતાનુ કામસ કેલીને પોતાને વતન ઇગ્લાડ જવાની તૈયારી કરી ત્યારે તેમને વિદાયમાન આપવાને પોતાને બગલે મીજબાની (ગાર્ડનપાર્ટી) આપી હતી તેમાં દેશી–પરદેશી લગભગ બે હજાર ધધાદારીઓની હાજરીમા માન આપી યુરોપમાં તેને ગમે તે સસ્થામા વાપરવા માટે રૂા ૭૫૦૦૦૦ સાડાસાત લાખનો ચેક સુપ્રત કર્યો હતો.

પ્રેમચદ શેઠની સખાવત આ રીતે લાખોના આકડે નજરે

ચડે છે. તેના મુકાબલે પોતાની કોમ, ધર્મ અને રાષ્ટ્રસેવાની કર્તવ્ય-પરાયણતા તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું ન હોય કે તેવી પ્રેરણા કરનારા પ્રભાવિક સંઘ–દેશનાયકોથી તેઓ વંચિત રહ્યા હોય તેમ અનુમાન કરવું રહ્યું. જો કે તેમનામાં ધાર્મિક સંસ્કાર અને કોમી લાગણી હતી તેમ સુરતમાં અને શત્રુંજય ઉપરનું શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ જિનાલય અને છૂટાછવાયાં ધર્મશાલા–પાંજરાપોળોના સ્થાપત્યો ખાત્રી આપે છે, એટલું જ નહિ પણ કહેવાય છે કે એક વખત તેઓ શત્રુંજયની યાત્રાર્થે આવેલા ત્યારે રાજ્ય અને કોમ વચ્ચે તીર્થનાં હક્ક–હકુમતની અથડામણી ન રહે તે માટે 'શત્રુંજય' પહાડ વેચાણ લઇ લેવાને રાજ્ય સાથે વાત છેડેલી. રાજ્યને તે પ્રસગે વસ્તુની ઉપયોગિતા હતી, પરંતુ રકમના આંકનો સામાન્ય ફેરફાર અને તેમને સ્થિરતા માટે સમયનો અભાવ હોવાથી 'થઇ રહેશે'ની ગણત્રીમાં તે વાત વાતમાં જ રહી ગઇ. આ હકીકત ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે તેએ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી કે મુંબઇ–અમદાવાદના સામાજિક કાર્યવાહકોના પરિચયમાં ઓછા આવ્યા હોય.

પ્રેમચંદ શેઠનો ભાગ્યોદય ખાસ કરીને રૂ સાથે સંકળાએલ હતો. તેમના ભાગ્યનો સીતારો ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ના દાયકામાં એવો તેજસ્વી હતો કે તેઓ જ્યાં હાથ નાખતા ત્યાં ઢગલે ધન દેખાતું. આવી એકધારી નાણાની છોળોમાં બજારની અંતરરૂખ-ભાવી વિચારવાને તેમને ફુરસદ નહોતી. તેમની દૃષ્ટિમાં રૂના પુંભડે પુંભડે લક્ષ્મીના થર પથરાયેલા હોય તેવા ચાલુ અનુભવને પરિણામે હિંદી રૂની બોલબોલાનું કારણ વિચારવાનો ખ્યાલ ન રહ્યો. કાળનું ચક્ર પોતાનું કામ કર્યા કરે છે. અમેરિકાના આંતરવિગ્રહની અવધિ આવી રહી હોય તેમ અંદર–અંદર લડીને પોતાની પાયમાલી પોતે જ નોતરે છે તેનું અમેરિકાને ભાન આવવાથી 'લી' ના લશ્કરે નમતું

જોખી સુલેહના સદેશા શરૂ કર્યા. યુદ્ધનાયકો સમજી ગયા કે આવી ઘર ઉઠી કરવામા સાધન, સમૃદ્ધિ અને માનવગણની હાનિ પોતાના ઘરમા જ થઈ છે. આવા ગૃહક્લેશના પરિણામે તો હારેલા હારે છે તેમ નહિ પરતુ જીતેલા પણ હાર્યા જ (પાયમાલ થયેલા) હોય છે રાડચા પછી પણ અમેરિકાને આ ડહાપણ આવવાથી રાષ્ટ્ર-ઐક્ય માટે ફેડરલ્સના ધોરણે અમેરિકાની લડાઇ એકદમ સકેલાઇ ગઈ

પુરજોસમા ચાલી જતી ગાડીને એકદમ ધક્કો વાગવાથી જેમ સમતોલપણુ ગુમાવી બેસે, તેમ એકાએક અમેરિકાની સુલેહ—શાતિના ખબર મળતા રૂના લાડ ઉતરી ગયા. અમેરિકન રૂના અભાવે હિદી રૂના મો માગ્યા ભાવ દેનાર ખસી જવાથી લીવરપુલમાં ચડેલો માલ ઠેકાણે પાડવો મુશ્કેલ થઈ પડયો. બસોના બારસો થવામા સમય-સજોગ જોઇએ, પણ બારસોના બસો થતાં ક્ષણ માત્ર નથી લાગતી, તેમ અમેરિકાની શાતિના ખબર પડતાં વીજળીના વેગે મુંબઇમા અશાતિનુ મોજુ ફરી વળ્યુ. ભલભલા સદ્દર ઓફીસોના તળીયા દેખાઇ જતા મેકડો બલ્કે હજારો પેઢીયોને તાળા દેવાઇ ગયા—કઇકે નાદારીમા ચોપડા મોકલી દઇ દેવાળા કાઢ્યા. એક ક્ષણ પહેલાના અમીર ઘડીમા ફકીર જેવા થઇ ગયા રૂના ધધા માટે મુબઇમા ઉઘડેલી પરદેશી પેઢીઓ પોતાનુ કામ મ કેલવા લાગી. ખરીદ—વેચાણના સોદા કે આડા—દોઢાની પતાવટ અકારી થઈ પડી

જોગાનજોગ રૂના ફાટી ગયેલ બજારનો લાભ લેવા દેશભરમા કપાસનુ વાવેતર વધારે થયેલુ અને અમેરિકા પણ રૂ નીપજાવનાર દેશ હોવાથી ત્યાના ખેડુતોએ લડાઇ બધ થવાથી કપાસની વાવણી કરી એટલે રૂના મદા બજારે નાના ગામડામા પણ બી બેવડાં ને

કઠારા ધીરનારને માલના મુળગા કરવા પણ આકરા થઈ પડયા. લાગેલા દાવાનળ કે ધરતીકંપના આંચકામાં નાનાને નાનો ને મોટાને મોટો ધક્કો વાગ્યા વિના નથી રહેતો તેમ દરેકને મંદીના મોજાંની શરદી લાગ્યા વિના ન રહી.

આ શરદીમાં ભલભલી પેઢીઓની આંટ તોળાઇ ગઇ. કઇક બેંકો અને ફીનેન્શીયલ સોસાયટીઓના પાયા ડગમગવા લાગ્યા. એક એક કલમે કરોડોના હિસાબે રમેલું મુંબઇ આજે પાયમાલીના ખાડામાં ગબડી પડયું. 'મંદીના મોં કાળા'ની કહેવત ખરી પડી.

પ્રેમચંદ શેઠને મુંબઇના બહોળા વેપાર સાથે પરદેશની ચડગત અને પ્રાંતોમાં ખરીદ ખાતાનો પથારો હતો. આ રીતે માથા કરતાં મોટી થઇ ગયેલ પાઘડીને જાળવવી મુશ્કેલ થઇ પડી. શેરના પાશેરા થઇ જવાથી વિધવાઓ અને મુશીબતે એકઠી કરીને શેરમાં સાલવેલી રાંકની મુડી રજળી પડી. પ્રેમચંદ શેઠની પાછળ લખેશરી થવાને રૂઉ અને શેર સટાના મેદાનેજંગમાં ઉતરી પડેલા હજારો પતંગીયાં આજની આર્થિક મંદીના ઉલ્કાપાતનો ભોગ થવા માટે પ્રેમચંદ શેઠને જવાબદાર ગણી બેલગામ વાંકું બોલવા લાગ્યા. એક વખતનો ઉપકારી પ્રેમચંદ તેમની આંખે આજે અકારો થઇ પડયો.

બીજનો ચંદ્ર ભલે જરા જેટલો દેખાય છતાં તેને સૌ નમે છે. સૂર્ય ઊગતો પુજાય છે, તેમ મનુષ્યની ચડતીમાં જેની આસપાસ સેંકડો મનુષ્યો ખમા–ખમા પોકારતા ભમતા હોય છે તેની પડતીમાં કોઇ પડખે ઊભું રહેતું નથી. સેંકડો માખીઓ જે મધપુડાની આસપાસ ગુંજતી હોય છે તે મધપુડામાંથી મધ જરી જાય તો પછી એક પણ માખી દેખાતી નથી તેમ પ્રેમચંદના કહેવાતા આપ્તજનો સૌ ખસી ગયા, એટલું જ નહિ પણ પેટનો બળ્યો ગામ બાળે તેમ પોતાના ભાગ્યનો દોષ તેમના ઉપર ઢોળવા લાગ્યા.

વેપારની આટી-ઘુંટી સમજ્યા વિના આથલુફીયા કરીને મેદાનેજગમા ઉતરનારાઓને પોતાની અજ્ઞાનતા સુઝતી નથી કોઇ પણ બજારની તેજી-મદી શા માટે અને ક્યારે થાય છે, પોતે વેપાર કરે છે તે માલનુ ઉત્પન્ન ક્યા-કેટલું થઇ શકે છે ને તેનો સાચો ભાગો-વપરાસ કેટલો હોઇ શકે એ વ્યાપારના મુળ તત્ત્વનો અભ્યાસ ન કરતા કેવળ ગતાનુગતિક ન્યાયે ગામડાનો ખેડુત રૂઉમા તેજી ભાળી રૂઉ વાવવા ને શીંગમા તેજી ભાળી શીંગની વાવણી કરવા લાગે. દુકાનદાર તેના આકાશી ભાવ ઉપર હવાઇ કીલ્લા બાધી બીજો કોઈ પેસી ન જાય માટે ખેડુતને કબજે રાખવા ધીરધાર કરે, તેવા વેપારીને પડખેના નાના શહેરના આડતીયા ધીરે ને તેને મુખ્ય શહેરની કોથળી ઉપર ઝુઝવાનુ હોય, તેમા નથી કોઇને રૂખ-રગની ખબર પડતી. કે નથી તે માટે ચીવટ ઘેટાનુ ટોળુ જેમ એકની પાછળ બીજું નીચુ માથુ કરીને ચાલી નીકળે ને વગર વિચાર્યે કુવામા પડે તેમ વાયદા અને શેરમા સલવાઇ જતા સૌને મદીના ધક્કાએ મુઝવી નાખ્યા.

'બેક ઓફ બોમ્બે ' ના શેરના રૂ ૨૮૫૦ હતા તેના ફક્ત રૂ. સત્તાવ્રી થઈ ગયા, 'બેક બે ' ના શેરે એક વખત રૂ ૫૦૦૦૦ પચાસ હજાર જોયા હતા તેના રૂ ૧૭૫૦ મા પણ લેનારા ન રહ્યા. વ્યાજ વટાવ ઉપર જીવનારાના નાણા આ રીતે સુ થાઇ ગયા. જીવન અને વ્યવહારનો વળ ઉતારવા પાણીના મૂલે મકાનો વેચાવા લાગ્યાં

આ શરદીના મોજાની અસર ગરીબ અને શ્રીમતના ભેદ વિના સૌને થઇ હતી બેકોમા મુકાએલી થાપણો ઉપડવા લાગી હતી. મુદે સૌને સૌની પડી હતી.

પ્રેમચંદ શેઠે આ આફતમાંથી ગયવા-પોતાની આબરૂ જાળ-

વવાને બેંકો તરફ નજર નાખી. તેમને મનમાની મદદ મેળવવાને 'બોંગબે બેંક' અને 'એશીઆટીક બેન્ક' એ અધીં રાતના હોંકારા હતા. એટલે આ ફાટેલા આભને થીગડું દેવા તેણે આ બેંકો પાસે રૂ. પચીશ લાખની માંગણી કરી.

વખત એવો કસોટીનો હતો કે આ તોફાની પવનમાં બેંકોની સ્થિતિ પણ ડામાડોલ હતી. 'એશીઆટીક બેંક'નું તળીયું ભપાવાની અણી ઉપર આવેલું. આ સ્થિતિમાં બેંકોની ક્રેડીટ ટકાવવા–પરસ્પર સહાનુભૂતિ માટે વિચાર કરવાને મીટીંગ મળતાં તેમાં બેંકોના દલાલ પ્રેમચંદને લોન ધીરવાની વાત મુકાણી. પ્રેમચંદ શેઠની બેંકો ઉપરની લાગવગ તાજી હતી અને તેના પાસે 'બેકબે' કુાં'ના અને 'એલફીનસ્ટન બેન્ડ એન્ડ કુાં'ના શેરોનો સંગ્રહ છે તેવી માન્યતાની હુંફમાં તેમને પચીશ લાખની લોન ધીરવામાં આવી. પરંતુ જ્યાં આભ ફાટ્યો હોય ત્યાં થીગડું ક્યાં દેવાય ? સં. ૧૯૨૨ની દીવાળી પહેલાં (સને ૧૮૬૬ના સપ્ટેમ્બરમાં) તેમના ચોપડા નાદારી કોર્ટને સોંપવાનો વખત આવ્યો. આ વિશાળ વહીવટની તપાસને પહોંચી વળવા ખાસ 'ઇન્સોલ્વન્ટ કોર્ટ' બેઠી.

તેમની લાખો બલકે કરોડોની લેણ–દેણ, ખર–જર અને હાર–જીતના શીંગા મેળવતાં કલાકો કાયર થઇ ગયા. કેટલીએ કંપનીઓ સાથે તેમનો વહીવટ સંકળાએલો હતો. કોઇમાં ઓછી વધતી ભાગીદારી, કોઇમાં કમીશન, કોઇ શાખા અને કોઇમાં શરાફી વહીવટની આંટીઘુંટીને સમજવાં–ઊકેલવાનું કામ સહજસાધ્ય નહોતું. ચોપડા લખવા એ સહેલું કામ છે પણ ચોપડા ધોવા (ચોખાઇ કરવી) તેમાં જ નામાવાળાની કસોટી થાય છે તે કહેતી મુજબ આ સમુદ્ર–મંથનનો તાગ લાવતાં નાદારી કોર્ટને નવનેજા થઇ પડયું. બોમ્બે બેંકના રિપોર્ટમાં જણાવવા પ્રમાણે તે બેંકમાંથી શેઠ પ્રેમચદે તેના

અને તેના બે મિત્રોના નામે રૂા એક કરોડ ને ત્રીસ લાખ ઉપાડેલા કે જેમાથી ભરજરના ટાગામેલ કરવા પછી પણ સાડા છપન લાખ રૂા. બાકી લેણા રહી ગયા અને એ રીતે બેંકની થાપણુના ચાલીશ ટકા સલવાઇ રહેવાથી તે બેકના સર્વનાશના કારણભૂત પ્રેમચદ હોવાનો કમીટીને નોધ કરવો પડયો

× × ×

પ્રેમચદ શેઠની તાસીરમા નિરાશાને સ્થાન નહોતું. તેની ખંતઅરી જહેમત, સાદાઇ અને જાતિશ્રમના લીધે તે વિદ્યાર્થીમાથી નોકરીયાત, વેપારી અને શેરબજારના સેનાપતિ થયેલ એની છએ રૂના ભાવ બોલાયા અને બેંકોની ચાવી તેના હાથમા આવી. આત્મબળથી આગળ વધેલ પ્રેમચંદ સાતમે આસમાનેથી પાતાળમા પડી જવા છતા તેનુ મનોબળ તેવું તેજ હતુ. કાયરતા તેને સ્પર્શી શકતી નહિ સુખમા કે દુ ખમા તેમના મ્હો ઉપર સદા પ્રસન્નતા દેખાતી 'નિરાશા' શબ્દ તેની ડાયરીમા નહોતો ઉન્નતિને શિખરે પહોચવા છતા તેનામા અભિમાન–ગર્વ નહોતો તેમ પડતીમા મ્હોં ઉપર ઉદાસીનતા કે કગાળીયત જોવાતી નહોતી ગરીબી અને તવગરીમાં એનો સાદો પહેરવેશ, ધૈર્ય અને ખતભરી જાતે કામ કરવાની ટેવને પરિણામે ઘરમા પડી ન રહેતા તેણે પાછું દલાલીનું કામ હાથમા લીધુ અને રૂ ઉપગત અફીણુના વાયદાનુ કામકાજ શરૂ કર્યું

કાળ કાળનું કામ કરે છે. દિવસ પછી રાત અને રાત પછી દિવસ આ કુદરતી ક્રમે મુંબઇ અને દેશના વેપારી બજારોને ધીમે ધીમે છ વર્ષે ઠંડે કોઠે પડી ગયું આ દરમિયાન મુબઇમા વેપાર-વિકાસ માટે રેલ્વે ઉપરાત તાર–ટેલીફોન વગેરે સ. ૧૯૨૮ પછી

સાધન–સગવડો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. વ્યાપાર ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં નવી દૃષ્ટિ નવી સૃષ્ટિના મંડાણમાં પ્રેમચંદ શેઠે પુનઃ ઝુકાવ્યું.

જો કે એક વખતની અનુભવેલી જાહોજલાલીનું સ્થાન પુનઃપ્રાપ્ત ન થઇ શક્યું, છતાં તે પછીના ચાલીશ વર્ષના જીવનમાં પ્રેમચંદે ચડતી–પડતીના દસકા અનુભવતાં એક શ્રીમંતની મગુત્રીમાં જિંદગી પસાર કરી.

તેમનામાં વિશિષ્ટતા એ હતી કે તડકા–છાયાના વહેનમાંથી પસાર થતાં 'અભિમાન' કે 'નિરાશા' સ્પર્શી શકતાં નહોતાં તેમજ તેના આંગણે આવનારને તેઓ નિરાશ કરતા નહિ. તેમના અમીરની આ ઉદારતાને અંગે સંવત ૧૯૬૨માં મુંબઇમાં મળેલ જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સ પ્રસંગે સખાવતની શરૂઆત રૂા. પાંચ હજારથી તેમણે કરી ને પરિણામે તે ફંડ લાખોનું થઇ ગયું.

ઉપરોક્ત જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સના પ્રણેતા અને યશભાગી તેમના પુત્ર ફકીરચંદભાઇ કમનસીબે અકાળે અવસાન પામતાં તેમના અવસાનનો કારી ઘા પ્રેમચંદ શેઠને પ્રાણઘાતક થઇ પડ્યો ને સં. ૧૯૬૩માં ૭૬ વર્ષની ઉંમરે તેમનો દેહવિલય થયો.*

* કથાનાયકના જીવનપરિચયનો અંગ્રેજી ગ્રંથ અને શ્રી. તલકચંદ એમ. શાહના નિબંધને આધારે.

કચ્છનો કર્ણ

(૧)

રત્નગર્ભા કચ્છ ધરા અનેક ભૂતકાલીન ભવ્ય રત્નોના ભંડાર વડે વિભૂષિત છે-સમૃદ્ધ છે. અનંત કાળની અથાગ ઊંડી ગર્તામાંથી એ જ્યોતિર્ધર નર-રત્નોની જ્વલંત જ્યોતિ અદ્યાપિ ઝળહળી રહેલ છે, અને એમાં જૈન જ્યોતિર્ધરોનો ફાળો પણ કંઇ કમ નથી

કચ્છની એક વખતની ભવ્ય ભદ્રાવતી નગરીની રાખમાંથી આજના ભદ્રેશ્વરની ઉત્પત્તિ છે ભદ્રેશ્વર એ કચ્છનું અતિ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધામ છે એ ભૂમિ ઉપર અનેક કાળચક્રો ફરી વળ્યા છે રાજપૂતોની રાજવટનો કીર્તિ-કળશ ભદ્રેશ્વરની વીર ભૂમિએ નિહાળ્યો છે, ઇસ્લામનો લીલો નેજો ભદ્રેશ્વરની પુરાણી ભૂમિ પર ફરકી ગયો છે અને એ જ ભદ્રેશ્વર જૈનોનું પુનિત તીર્થધામ પણ બની ગયુ છે.

ભદ્રેશ્વરની ધીંગી ધરણી ઉપર સુખ-દુખના, વિજય-પરાજયના, અને હર્ષ-શોકનાં અનેક પ્રકારના વાદળ-દળો ઘેરાઇ ગયા છે અને વેરાઇ ગયાં છે. એ જ ભદ્રાવતી નગરી પર એક વખત રાજા વીરધવળની આણ વર્તી ગઇ છે. એ જ રણબંકી રણભૂમિ

ઉપર પડિયાર રાજપુતોની રણ-ગર્જનાઓ ગર્જી ગઇ છે. એ જ ભદ્રતમ ભૂમિ પર સોલંકી સરદારોની સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપિત થઇ ચૂકી છે. કચ્છ ભૂમિના પુરાતનમાં પુરાતન ધામોમાં પણ ભાગ્યે જ કોઇએ ભદ્રેશ્વર જેટલા ભાગ્ય-પલટા ભોગવ્યા હશે. ભદ્રેશ્વરનો ભવ્ય ભૂતકાળ કચ્છના કીર્તિ-કળશરૂપ અત્યંત ઉજ્જ્વળ અને પ્રકાશમાન છે. અહીં જ રાજપૂતોની રાજપૂતી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હતી, અહીં જ ઇસ્લામનો વિજય ડંકો વ્યોમને વીંધતો વાગી ગયો હતો, અહીં જ જૈનોનું જૈનત્વ પૂર્ણ બહારમાં પ્રકાશી નીકળ્યું હતું.

કચ્છની આ પરમ પુરાતન પુણ્ય-ભૂમિ, જગતમાં જેની જોડ જડે નહિ એવા એક પુણ્યશ્લોક જૈન જ્યોતિર્ધરનાં પુનિત પગલાં-વડે પાવન થઇ ગઇ છે. આ મહાનુભાવ જૈન જ્યોતિર્ધર અન્ય કોઇ નહિ પરંતુ જગત-દાતાર જૈન-તિલક જગડુશાહ.

વિક્રમ સંવત્ તેરશેં પંદરનો ત્રાસજનક દુષ્કાળ પૃથ્વીના પટ પર ત્રાટક્યો હતો. ગરીબડી ગાયોને માટે ઘાસનું એક તરણું આકાશ-કુસુમવત્ બન્યું હતું. માનવીને માટે અન્નનો દાણો મુશ્કેલ બન્યો હતો. ત્રાહ ત્રાહ અને હાહાકારના પોકારથી દુનિયા ત્રાસી ઊઠી હતી. 'પનરોતેરો' દુષ્કાળ ભયંકરમાં ભયંકર સ્વરૂપમાં પોતાનું વિરાટ મુખ પ્રસારી રહ્યો હતો. એના મૃત્યુ-મુખની અંદર ગાયો, ભેંસો, ઘેટાં-બકરાં, ઊંટ-ઘોડા આદિ નિર્દોષ પશુઓનાં ટોળાનાં ટોળાં હડસેલાઇ ગયાં હતાં. અનેકાનેક માનવ-હૃદયો આ ભયંકર આફતનો ભોગ બનવાની ભીતિમાં ભડકે બળી રહ્યાં હતાં. સમસ્ત દેશમાં એવું એક પણ સ્થાન ન હતું કે જ્યાં જવાથી દુષ્કાળની આ અતિ દારૂણ આફતમાંથી ઉગરી શકાય. જ્યાં જુઓ ત્યાં એ જ 'પનરોતેરા કાળ' નો ભડભડતો અગ્નિ ફૂદકે ને ભૂસ્કે પોતાનાં ભયાનક પગલાં ભરતો આગળ વધી રહ્યો હતો. અખિલ

આર્યાવર્ત આ અઘોર આફતથી અકળાઇ રહ્યું હતું એક પણ ઇલાજ, એક પણ દિશા, એક પણ માર્ગ એને માટે ખુલ્લો ન હતો. માનવગણના અંતરમા આશાનું એક પણ કિરણ અસ્તિત્વમા ન હતું. નિરાશાના અઘોર અંધકારે જગતને જાણે ઘેરી લીધું હતું

કળિયુગના આવા કષ્ટકાળમા દુનિયાના એક દૂરદૂરના ખૂણામા આવેલ કચ્છ પ્રદેશની પુણ્યભૂમિ ભદ્રાવતી નગરીમા એક પરમ પુણ્યાત્મા પ્રકટ થયો એણે પોતાની અસીમ દાનવીરતાથી સમસ્ત જગતની જાણે શીકલ બદલી નાખી કુબેરના ભંડારો જેવા તેના અનંત અને અખૂટ ધનભંડારો લોકોને માટે ખુલ્લા થઇ ગયા શેઠો અને શ્રીમંતો, રાજાઓ અને મહારાજાઓ, શાહો અને શહેનશાહો જગતશેઠ જગડુશાહના જાચક* બન્યા દેશો અને પરદેશોમા જગડુશાહના નામનો વિજય-ડંકો વાગી ગયો. કચ્છના આ કર્મવીરના અનર્ગળ અન્નભંડારોએ ડૂબતી દુનિયાને એક અઘોર આફતમાંથી ઉગારી લીધી

(૨)

પનરોતેરા કાળનો ગ્રીષ્મ ઋતુનો મધ્યાહ્ન કાળ ધરણી પર ધીખી રહ્યો હતો. તાપમા હાણાં શેકાય તેમ કાળા ઉનાળાના દુષ્કાળરૂપી દાવાનળમા લોકો શેકાઇ રહ્યા હતા. તપતા તરણીના

---

*બાર હજાર હમીરને, વીસલ આઠ હજાર
એકવીસ દિલ્હીપતિ, દીના જગ-દાતાર
માળવપતિ મહારાજને, દીધ અઢાર હજાર
મૂડા મેવાડીપતિને, બત્રીસ હજાર

ભાવાર્થ—જગડુશાહે સિંધના હમીર સુમરાને બાર હજાર મૂડા અન્ન, વીસલદેવને આઠ હજાર, દિલ્હીના પાદશાહને એકવીસ હજાર, માળવાના રાજાને અઢાર હજાર તથા મેવાડના રાજાને બત્રીસ [illegible]તેરા દુષ્કાળના સમયમા આપેલ હતું.

પ્રચંડ તાપે પૃથ્વી જાણે "બળું બળું"ના પોકાર કરી રહી હતી. 'ચોર ન ચોરી નીકળે માગણ માગવા ન જાય' એવો સખ્ત તાપ જગતના પટ પર પથરાઇ રહ્યો હતો. પંખી–પરંદા પણ પોત-પોતાના માળામાં લંપાઇ રહ્યાં હતાં. ગાત્રોને બાળી નાખે એવી કાળી લૂ ચણચણાટ કરતી, બળતી અને બાળતી ચાલી જતી હતી.

આવા ધીખતા ધામના ધગધગતા બપોરે જગડુશાહના ભોજનાલયમાં કળશી કળશીના કડાયા અતિ વિસ્તારવાળી વિશાળ ભઠ્ઠીઓ પર ચડેલા હતા. ઉનાળાના અતિ પ્રચંડ તાપમાં ભઠ્ઠીનો સખત તાપ ભળવાથી ભૂમિનો ભાર ઝીલનાર શેષનાગ જાણે કંપાયમાન બની ગયો હોય એવો ઘડીભર ભાસ થયા વિના ન રહે એમ લાગતું.

જગડુશાહના ભોજનાલયો ક્ષુધિતોને માટે આઠ પ્રહર યાને સાઠ ઘડી ખુલ્લાં રહેતાં. આખા દેશમાં આવા સોથી સવાસો ભોજના-લયો ચાલતાં હતાં અને તેમાં દરરોજ પાંચ લાખ માણસો પોતાની ક્ષુધાને શાન્ત કરતા હતા. દુષ્કાળની દારૂણ દંષ્ટ્રામાં દળાતાં લાખો નરનારીઓ જગડુશાહના જગવિખ્યાત ભોજનાલયોમાં ભૂખનું ભયં-કર દુઃખ વીસરીને શાન્તિની પ્રાપ્તિ કરતાં હતાં. કોઇને માટે પણ અહીં આડી લાકડી ન હતી. ગરીબ કે તવંગર, રાજા કે રંક જે આવે તેને આ ભોજનાલયોમાં પેટ ભરીને ખવડાવવામાં આવતું.

બરાબર મધ્યાહ્ન કાળના સમયે સખત તપતા તાપ વચ્ચે એક ચીંથરેહાલ ભિખારી જગડુશાહના આ ભોજનગૃહમાં આવી ચઢ્યો. એક ફાટીતૂટી લંગોટ સિવાય એના શરીર પર એક પણ વસ્ત્રનો અભાવ હતો. એના દિલની ચામડી હાડકાંની અંદર ઉતરી ગઇ હતી, અને આંખો ઊંડી ચાલી ગઇ હતી. ભૂખના દુઃખથી હાડપીંજર જેવા દેખાતા તેના દેહને જોતાં જ જાણે કોઇ જુગ-જૂના

મુડદાને કબરમાંથી ખોદી કાઢેલ હોય એવો ઘડીભર ભાસ થતો હતો કોઇ જીર્ણ ખંડેરના ખવાઇ ગએલા ગોખલામાં ' ટમટમ ' બળતા બે દીવડા સમી એની આંખો એના દેહરૂપી હાડકાના માળ ખામા ટમટમી રહી હતી. ચહેરા પરના અણીદાર હાડકા જાણે એની ચામડી ફાડીને બહાર નીકળવા તત્પર બનેલા જણાતા હતાં એનુ પેટ તો જાણે ભૂખના ત્રાસથી પાતાળમા પેસી ગયું હોય એવું જણાતુ હતુ હાથ-પગ સૂકા લાકડાના ઠુંઠા જેવા પાતળા બની ગયા હતા લોહીનું એક પણ ટીપું કે માસનુ એક પણ રજકણ તેના શરીરમા બાકી રહેલ દેખાતાં ન હતા. એને માણુ-સનુ નામ આપવા કરતા જીવતુ હાડપીંજર કહેવુ એ જ વધારે ઉચિત ગણાય

સ્મશાનના કોઇ સુકાઇ ગએલા ભૂત જેવો આ આકાર એકાએક જગડુશાહના ભોજનમંદિરમા આવી ઊભો. સૌની દૃષ્ટિ અનાયક આવી ચડેલા આ વિચિત્ર આદમી ઉપર ચોંટી ગઇ અહીં દુર્બળ દેહવાળા અનેક દુકાળીઆઓ આવતા હતા પરંતુ આવો આકાર કદી કોઇની નજરે ચડ્યો ન હતો આ વિલ-ક્ષણ વ્યક્તિ પોળે દહાડે હજારો માણસોની વચ્ચે આવી પહોચેલ હોવાથી કોઇને કશી બીક તો ન લાગી, પરંતુ સૌના હૃદય અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્કોની પરંપરાથી ઘેરાઇ ગયા.

ભૂખ્યા ડાંસ જેવા આ બુભુક્ષિત આદમીના મુખમાથી " ખાઉં ખાઉં "નો અવિરત ધ્વનિ વહી રહ્યો હતો ભોજનશાળાના અધિ-કારીઓએ તત્તત્જ એને બેસાડવા માટે સ્થાન કરી આપ્યુ અને જમવા બેસવાની ઇશારત કરી કોઇ જુદી જ દુનિયાનો માણસ હોય એવી જુદી જ ઢબથી આ માણસ જમીન પર બેસી ગયો. તત્તજ એને માટે એક સ્વચ્છ થાળામા મીઠું ભોજન આવી પહો

ર્યું; પરંતુ એ થાળી તો એક નિમિષ માત્રમાં એના ઉદર–પ્રદેશમાં પધરાવાઇ ગઇ. અને ' ખાઉં–ખાઉં 'ના એના પોકારો પુનરપિ ચાલુ થયા. ઘણા દિવસનો ભૂખ્યો જાણી એક માણસ શીરાના કડાયા સાથે એની પાસે આવી હાજર થયો અને એને પેટભરી ખવડાવવાની ભાવનાથી એક પછી એક પીરસેલી થાળીઓ એની આગળ મૂકવા લાગ્યો. પરંતુ ઘણી જ અજાયબીની વચ્ચે આ તમામ ભોજન-સામગ્રી, ઊંટનાં જડબાંમાં જેમ જીરાની ફાડ અદશ્ય થઇ જાય તેમ કોણ જાણે કયાંએ અદૃશ્ય થઇ ગઈ! તમામ ખોરાક અફાટ ઉદર-સાગરમાં જાણે કોઇ અગમ્ય જાદુના જોરથી અલોપ થવા લાગ્યો. આ એક જ વ્યક્તિએ આજે કોઇ અજબ શકિતથી અલ્પ સમયમાં જ કડાયાના કડાયા ખાલીખંમ કરી નાખ્યાં. કોઇ પણ પ્રકારે અને કોઇ પણ કાળે એને ઉદર–પૂર્તિ થાય એવાં કશાં ચિહ્ન જોવામાં આવ્યાં નહિ. રાંધનારા રાંધીરાંધીને થાકયા, પીરસનારા પીરસી પીરસીને થાકયા, પરંતુ ભીષણ દુષ્કાળના ભયાનક સ્વરૂપ જેવો આ માનવ–રાક્ષસ કદી પણ ખાતાં થાકે એમ ન હતું. આ માનવ છે કે પાતાળી પેટવાળો કોઇ પ્રેતાત્મા છે તેનો નિર્ણય થઇ શકયો નહિ. પ્રેક્ષકોના અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ. સૌ કોઈ ફાટી આંખે આ અતુલ ક્ષુધાતુર–પાતાળપેટા વ્યક્તિ પ્રત્યે નિહાળી રહ્યા.

આ વાત થોડી જ વારમાં ખુદ જગડુશાહ પાસે આવી પહોંચી. આશ્ચર્યચકિત થએલો આ મહાન દાનવીર ભોજનગૃહમાં આવી લાગ્યો અને ફરીથી મોટા મોટા કડાયાં ભઠ્ઠીઓ પર ચડાવી દેવામાં આવ્યાં. પરંતુ આ નવીન સામગ્રીનો પણ એ જ અગમ્ય રીતે અંત આવી ગયો. સમસ્ત જગતને પરિતૃપ્ત કરી શકે એવી જગત–દાતાર જગડુશાહની ભવ્ય ભોજનશાળા આજે આ ચીંથરે હાલ માનવીની ભૂખ ભાંગવા અશક્ત નીવડી. સૌ કોઇ